

УДК 930.253:37.018(477.8)''1900/1917''

Я.П. Цецик

ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ ВОЛИНСЬКОЇ, ЖИТОМИРСЬКОЇ ТА РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ НА ВОЛИНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті проаналізовано комплекси документів, які відображають різні напрями діяльності навчальних закладів у Волинській губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Досліджено роль органів місцевого самоврядування у розвитку мережі навчальних закладів, проаналізовано особливості їх функціонування. Особливу увагу звернуто на функції контролю за учнями середніх навчальних закладів в імперський період.

Ключові слова: навчальний заклад, гімназія, учительська семінарія, Волинська губернія.

Актуальність статті зумовлена доцільністю аналізу архівних документів, які відображають різні напрями діяльності навчальних закладів та роль у цих процесах органів влади на Волині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Джерельну базу дослідження складають комплекси документів, які зберігаються у фондах Державних архівів Волинської, Житомирської та Рівненської областей дослідження, аналіз та систематизація яких дозволяють об'єктивно проаналізувати ситуацію у освітній галузі на Волині.

Мета і завдання дослідження: на основі першоджерел проаналізувати комплекси архівних документів, які висвітлюють різні вектори освітньої політики імперської влади у регіоні та з'ясувати роль органів місцевого самоврядування у цих процесах.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. на українських землях, що були у складі Російської імперії розвивалася мережа навчальних закладів й не лише початкових, а й середніх. Не минули ці процеси й Волинську губернію. Об'єктивно проаналізувати та з'ясувати ситуацію у системі освіти в регіоні, роль органів адміністративної влади та місцевого самоврядування у цих процесах дає можливість дослідження та аналіз документів, які зберігаються у Державних архівах Волинської, Житомирської та Рівненської областей. Різноманітні за своїм змістом та походженням ці документи доповнюючи один одного дають змогу відтворити реальну картину розвитку освіти у регіоні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., що дає змогу детально проаналізувати різні фактори, що впливали на розвиток мережі навчальних закладів у регіоні.

Так, в одній із справ фонду 215 Державного архіву Рівненської області знаходиться документ від 19 серпня 1905 р. в якому Попечитель Київського навчального округу (КНО) інформував директора Рівненського реального училища про те, що у пресі з'явилися «різні повідомлення про збори учнів в навчальних закладах Міністерства народної освіти» у ньому увага акцентувалася на тому, що міністерство підтримує утворення й діяльність різних педагогічних товариств, натомість вимагалася «протидіяти утворенню різних незаконних союзів і зборів» до складу яких входили б викладачі та учні [1, арк. 98-99].

У фондів 13 Державного архіву Рівненської області зберігається колекція документів, які дають змогу детально дослідити діяльність Квасилівського двокласного сільського

училища. В одній із справ знаходиться циркуляр інспектора Народних училищ 6-го району Волинської губернії, який адресований вчителям Закону Божого й вчителям чеських шкіл. У ньому наголошено, що право викладання Закону Божого у чеських школах дозволяється лише законовчителю, й заборонялося викладати даний предмет вчителям, «а тим більше приватним особам» [2, арк. 1]. В іншій справі знаходяться списки посібників і книг, які рекомендувалося придбати для цього двокласного училища у 1913 р., загалом 19 найменувань підручників і посібників для забезпечення навчального процесу загальною вартістю 42 руб. 30 коп., а для позакласного читання учнів 26 найменувань книг, однак у кількох екземплярах кожен, тому всіх мало бути 168 книг, загальною вартістю 96 руб. [3, арк. 1].

В одній із справ періоду Першої світової війни міститься інформація про надання допомоги родинам вчителів, які постраждали. Там же знаходяться «Правила видачі допомоги і безвідсоткових позичок родинам постраждалих на війні вчителів початкових училищ всіх відомств» [4, арк. 1].

Таким чином у досліджуваних справах зберігаються різні за змістом документи, а їх об'єктивний аналіз дає змогу проаналізувати ситуацію у системі освіти наприкінці XIX – на початку XX ст.

В ряді справ, які висвітлюють роботу тогочасних навчальних закладів знаходяться документи присвячені позашкільному нагляду за учнями, та інші конфіденційні відомості про учнів та педагогічних працівників. Варто відзначити, що тогочасна система освіти відрізнялася наявністю жорсткого контролю за поведінкою учнів, також контролювалася «благонадійність» і педагогічного персоналу навчальних закладів. В одному з документів направлених Попечителем Київського навчального округу директору Рівненського реального училища наголошувалося, що порушення вихованості чи дисципліни учнями де б вони не проявлялися «у стінах школи чи поза нею повинні негайно припинятися» педагогічним і виховним персоналом й обговорюватися на педагогічній раді [5, арк. 82]. У витязі з протоколу наради керівників середніх навчальних закладів Києва, яка відбулася під головуванням Попечителя КНО 19 січня 1908 р. відзначалося, що нарада прийшла до висновку, про необхідність нагляду зі сторони адміністрації навчальних закладів за поведінкою учнів у театрах. На відвідування останніх потрібно отримати «дозвіл від інспекції». Без дозволу учні не могли відвідувати жодних розважальних заходів. Поліція мала слідкувати за тим, що учні не відвідували «ресторанів, кафе-шантанок, більярдних, пивних, а також опереточного театру й фарсу». У Києві з метою нагляду за поведінкою учнів на Хрещатику з 7 до 9 год. вечора мали бути встановлені чергування з «чинів інспекції середніх навчальних закладів» [5, арк. 83].

Таким чином, одним із пріоритетних завдань, яке ставили перед собою тогочасні чиновники був повний контроль за поведінкою учнів гімназій та реальних училищ. З цією метою наглядачі контролювали їх переміщення у вечірній час тощо.

Значний обсяг інформації про рівень підготовки учнів тогочасних навчальних закладів дає аналіз справ в яких знаходяться протоколи екзаменаційних комісій та навчальні програми. Так, в одній із справ досліджуваного фонду зберігаються програми для учнів 6-го класу Рівненського реального училища з алгебри, геометрії [6, арк. 14-19] та інших дисциплін, які викладалися. Окреме місце відведено результатам іспитів, які учні здавали влітку.

Детально з'ясувати внутрішнє життя тогочасних навчальних закладів дає змогу дослідження протоколів засідань педагогічної ради, а вони існували у всіх середніх

навчальних закладах. Так, у протоколі засідання педагогічної ради Рівненського реального училища за 24 травня 1911 р. знаходимо, що на ньому було заслухано циркуляр Попечителя КНО від 18 травня 1911 р. про придбання бланків для видачі атестатів учням, про придбання низки ювілейних видань, присвячених війні 1812 р., також було заслухано пропозиції Попечителя КНО, про те, що він «не бачить перешкод для надання дозволу викладачу А.І. Попову викладати латинську мову». Окремо стояли питання пов'язані з переведенням до наступного класу частини учнів 3-го класу, які успішно виконали навчальну програму, а по частині учнів прийняли рішення призначити экзамени у серпні з тих предметів, які вони не здали. Аналіз даного протоколу свідчить, що це був один предмет, рідше 2-3, навпроти кожного учня-боржника зазначено предмет з якого йому призначено повторну здачу экзамену. Загалом у класі було 11 таких учнів [7, арк. 59-60].

Така ситуація свідчила не про низький рівень підготовки учнів реального училища, а про надзвичайно сувору систему вимог до них. Аналіз документів, які висвітлюють діяльність тогочасних навчальних закладів у Російській імперії доводить, що ставлення до учнів середніх навчальних закладів було жорстким.

Важливі документи зберігаються у справах, які містять звіти про роботу навчальних закладів. У звіті про роботу Рівненського реального училища за 1909 р. зазначено, що у ньому навчалося 177 православних або 62,7 % від всіх учнів, римо-католиків – 60 або 21,2 %, іудеїв – 34 або 12 %, лютеран – 10, або 3,5 %, й 1 мусульманин, що становило 0,3 %. Констатовалося, що кількість православних зросла на 1,7 %, а римо-католиків зменшилася на 1,7 %. Щодо станової належності учнів то дітей спадкових дворян навчалося 39 або 13,8 %, особистих дворян, або чиновників – 77 або 27,3 %, духовного звання – 8 або 2,8%, міщан і ремісників – 80 або 28,5%, селян – 77 або 25,5 %, дітей чий батьки були громадянами іноземних держав – 5 або 1,7 % [8, арк. 32].

Отже, як бачимо серед учнів цього навчального закладу переважали діти міщан, ремісників та селян, чиновників. По віросповіданню в ньому домінували православні але понад 100 учнів належали до інших конфесій, що було зумовлено поліетнічним характером тогочасного суспільств регіону.

Важливу інформацію про діяльність навчальних закладів на Волині на початку ХХ ст. містять документи, що зберігаються у Державному архіві Житомирської області. Це, зокрема розпорядження Волинської Єпархіальної училищної ради щодо фінансування церковно-парафіяльних шкіл губернії. Волинський губернський комітет 15 вересня 1904 р. прийняв рішення надати у 1905 р. фінансову допомогу церковно-парафіяльним школам на рівні попереднього року. Однак було висунуто вимогу, щоб уся сума 103 500 руб. була розподілена по повітах «пропорційно кількості сільського населення, і щоб витрати її здійснювалися по школах» за згодою Повітових Управ з Повітовими Відділеннями Єпархіальної Ради. Кошти мали витрачатися виключно на зростання платні вчителів і придбання нових навчальних посібників [9, арк. 4]. У фонді 212 Державного архіву Житомирської області зберігаються документи, які дають можливість проаналізувати різні напрями діяльності Житомирської учительської семінарії. Так, в одній із справ знаходиться документ під грифом «циркулярно, таємно» датований груднем 1915 р. у якому інформується про те, що учень 2-го класу Звенигородського вищого початкового училища М. Гольдфарб «за блюзнірські висловлювання щодо Ісуса Христа» виключений з даного навчального закладу «без права вступу в інші навчальні заклади». Копія розпорядження була розіслана всім керівникам навчальних закладів [10, арк. 41].

В іншій справі, у документі датованому 1913 р. за підписом Попечителя КНО йшлося про збільшення обсягів фінансування на потреби початкової освіти та відкриття в окрузі двох учительських семінарій, одна з яких мала бути у губернському місті Житомирі. На її функціонування на період з 1 липня по 31 грудня 1913 р. було виділено 16,4 тис. руб. у тому числі: заробітну плату викладачам – 5 625 руб., навчальну частину – 600 руб., на утримання учнів – 5,4 тис. руб., для оплати квартири викладачами – 1 287 руб. 50 коп., на найняття приміщення – 712 руб. 50 коп. Додатково з місцевих джерел було виділено 2 775 руб на господарські й канцелярські витрати. Окрім вищеназваних сум на облаштування навчальних приміщень було виділено 5 тис. руб. [11, арк. 1].

Аналіз документів іншої справи досліджуваного навчального закладу проливає світло на функціонування Житомирської учительської семінарії під час Першої світової війни. В одному з документів датованих липнем 1915 р. під час відступу російських військ і зростання потоку біженців констатувалося, що у зв'язку з появою у «внутрішніх губерніях з місцевостей зайнятих ворогом біженців» і надання дітям останніх можливості продовжити отримання освіти в навчальних закладах, які підпорядковувалися Міністерству народної освіти, пропонувалося встановити через директорів або інспекторів народних училищ, та інших чиновників міністерства кількість дітей біженців, які потребували продовження навчання й організувати для них відповідні приміщення. Які частково мали бути виділені земствами та органами міського самоврядування [12, арк. 91]. В іншому документі датованому також 1915 р. аналізуємої справи мова йшла про можливість проведення достроково випускних екзаменів для тих випускників, які виявили бажання поступити на навчання у «військові навчальні заклади чи відправляються добровольцями на фронт» [12, арк. 161].

Отже, як бачимо, під час Першої світової війни значна увага приділялася наданню можливості продовжувати освіту дітям біженців. При цьому варто зауважити, що у досліджуваній період навчання у гімназіях і реальних училищах було платним й його дозволити могли лише заможні. Щодо інших категорій навчальних закладів то навчання в багатьох із них було безкоштовним. Органи влади під час війни намагалися створити умови, що випускники учительських семінарій могли достроково їх закінчити, але лише за умови, якщо вони підуть добровольцями в діючу армію чи продовжать навчання у військових училищах. Це було продиктовано тим, що станом на 1915 р. російська армія понесла величезні втрати, а в імперії не вистачало освічених військових, тому й випускники цих закладів вступити у військові училища.

Частина документів, які висвітлюють процес фінансування навчальних закладів органами міського самоврядування зберігається у справах, які стосуються діяльності органів міського самоврядування. Так, у фондї, що висвітлює діяльність Житомирської міської управи зберігаються документи про утримання 1-го міського однокласного училища. Аналіз документів цієї справи дає можливість визначити рівень заробітної платні директора й вчителів даного навчального закладу. Так, за грудень 1915 р. директор отримав 41 руб. 66 коп., православний законоучитель отримав стільки ж як і римо-католицький – 10 руб., троє вчителів отримали по 30 руб., окрім цього директор училища за викладання співів отримав 10 руб., сторож – 15 руб. [13, арк. 34].

В іншій справі, що висвітлює фінансування 7-го Житомирського міського училища зберігається клопотання вчительки рукоділля В. Н. Кочегарової на ім'я Житомирського міського голови в якому вона наголошувала, що в вищеназваному навчальному закладі вона працювала впродовж з 1911 по 1914 рр., а її заробітна плата становила лише 60 руб.

на рік. Вона просила міського голову збільшити заробітну плату до 120 руб. на рік, у зв'язку з тим, що коштів, які вона отримувала їй «не вистачало на життя» [14, арк. 41].

Таким чином, діяльність цих навчальних закладів фінансувалася з бюджету м. Житомира. Рівень заробітної платні вчителів міського однокласного училища значно поступався рівню заробітної платні вчителів гімназій чи реальних училищ. Найнижчим він був у вчителів, які викладали учням рукоділля, а найвищим відповідно у вчителів мови та математики.

Цікаві та важливі документи щодо діяльності навчальних закладів у Волинській губернії на початку ХХ ст. зберігаються у Державному архіві Волинської області. Так, у справі фонду 6 зберігаються документи, які висвітлюють проведення екскурсії учнів чоловічої гімназії да Києва у 1913 р.. Дозвіл на проведення цієї екскурсії давав безпосередньо Попечитель КНО. Окремо надавався дозвіл на участь в екскурсії учням-євреям [15, арк. 6]. В іншій справі досліджуваного фонду знаходяться документи, які висвітлюють перебіг евакуації цього навчального закладу з Луцька під час Першої світової війни влітку 1915 р. Директор гімназії інформував Попечителя КНО, що він та вчителі цього навчального закладу проводячи евакуацію «витратили власні кошти» на вивезення гімназійного майна й просив «знайти можливості їх повернути». Це було зумовлено швидкими темпами проведення евакуації, що була викликана наступом австро-угорських та німецьких військ [16, арк. 3]. В іншій справі знаходяться повідомлення Попечителя КНО про виключення з класичних гімназій і реальних училищ без права вступу в будь-який інший навчальний заклад відомства Міністерства народної освіти імперії «за участь у недозволених зборах у жіночій гімназії», які відбулися 9 грудні 1912 р. У документі знаходиться список виключених за це з учнів [17, арк. 66].

В іншій справі знаходиться циркулярне розпорядження Попечителя КНО про зміни правил прийому для учнів-євреїв, які були введені вдію з початком Першої світової війни [18, арк. 3-4].

У ряді справ досліджуваного фонду зберігаються документи, які відображають національний склад та конфесійну належність учнів Луцької чоловічої гімназії, рівень успішності, результати навчання та навчальні програми.

Окрему групу джерел, які дають змогу детально відтворити реалії тогочасного розвитку освіти становлять документи Луцької міської думи щодо фінансування навчальних закладів. Так, в одному з протоколів засідання Луцької міської думи зазначено, що 20 січня 1901 р. було заслухано пропозиції директора Луцької прогімназії про доцільність відкриття підготовчого класу й перетворення прогімназії у повну. Було прийнято рішення відкрити підготовчий клас, встановити плату за навчання у ньому в розмірі 40 руб. на рік і додатково виділити з бюджету міста 1080 руб. на його облаштування [19, арк. 9-10]. У ряді інших документів досліджуваного фонду знаходиться інформація про обсяги фінансування навчальних закладів із бюджету міста, контроль за їх використанням. Пропозиції гласних міської управи про відкриття початкових навчальних закладів.

Отже, органи міського самоврядування брали активну участь у розвитку мережі навчальних закладів на Волині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. У бюджетах міст передбачалися кошти на потреби освіти, однак обсяги її фінансування були далеко не однаковими. Це насамперед залежало від економічного потенціалу міста та його прибутків.

Таким чином, аналіз документів, що зберігаються у Державних архівах Волинської, Житомирської та Рівненської областей дає змогу детально проаналізувати діяльність тогочасних навчальних закладів, механізм державного контролю за ними, з'ясувати роль органів місцевого самоврядування у розвитку мережі навчальних закладів регіону

Список використаної літератури

1. Державний архів Рівненської області (далі Держархів Рівненської обл.), - ф. 215, оп. 2, спр. 2, арк. 98-99 ; Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti (dali Derzharkhiv Rivnenskoï obl.), - f. 215, op. 2, spr. 2, ark. 98-99.
2. Держархів Рівненської обл., ф. 13, оп. 1, спр. 1., арк. 1 ; Derzharkhiv Rivnenskoï obl., f. 13, op. 1, spr. 1., ark.
3. Держархів Рівненської обл., ф. 13, оп. 1, спр. 22., арк. 1-2 ; Derzharkhiv Rivnenskoï obl., f. 13, op. 1, spr. 22., ark. 1-2.
4. Держархів Рівненської обл., ф. 13, оп. 1, спр. 26., арк. 3; Derzharkhiv Rivnenskoï obl., f. 13, op. 1, spr. 26., ark. 3.
5. Держархів Рівненської обл. ф. 215, оп. 2, спр. 48, арк. 82-83; Derzharkhiv Rivnenskoï obl. f. 215, op. 2, spr. 48, ark. 82-83.
6. Держархів Рівненської обл. ф. 215, оп. 2, спр. 106, арк. 14-19; Derzharkhiv Rivnenskoï obl. f. 215, op. 2, spr. 106, ark. 14-19.
7. Держархів Рівненської обл. ф. 215, оп. 2, спр. 95, арк. 59-60; Derzharkhiv Rivnenskoï obl. f. 215, op. 2, spr. 95, ark. 59-60.
8. Держархів Рівненської обл. ф. 215, оп. 2, спр. 242, арк. 32; Derzharkhiv Rivnenskoï obl. f. 215, op. 2, spr. 242, ark. 32.
9. Державний архів Житомирської області (далі Держархів Житомирської обл.), ф. 183, оп. 1, спр. 1, арк. 4; Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti (dali Derzharkhiv Zhytomyrskoi obl.), f. 183, op. 1, spr. 1, ark. 4.
10. Держархів Житомирської обл., ф. 212, оп. 1, спр. 16, арк. 41; Derzharkhiv Zhytomyrskoi obl., f. 212, op. 1, spr. 16, ark. 41.
11. Держархів Житомирської обл., ф. 212, оп. 1, спр. 1, арк. 1; Derzharkhiv Zhytomyrskoi obl., f. 212, op. 1, spr. 1, ark. 1.
12. Держархів Житомирської обл., ф. 212, оп. 1, спр. 9, арк. 91; арк. 161; Derzharkhiv Zhytomyrskoi obl., f. 212, op. 1, spr. 9, ark. 91; ark. 161.
13. Держархів Житомирської обл., ф. 62, оп. 1, спр. 1240, арк. 34; Derzharkhiv Zhytomyrskoi obl., f. 62, op. 1, spr. 1240, ark. 34.
14. Держархів Житомирської обл., ф. 62, оп. 1, спр. 1241, арк. 41; 14. Derzharkhiv Zhytomyrskoi obl., f. 62, op. 1, spr. 1241, ark. 41.
15. Державний архів Волинської області (далі Держархів Волинської обл.), ф. 6, оп. 1, спр. 87, арк. 6; Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti (dali Derzharkhiv Volynskoi obl.), f. 6, op. 1, spr. 87, ark. 6.
16. Держархів Волинської обл., ф. 6, оп. 1, спр. 234, арк. 3; Derzharkhiv Volynskoi obl., f. 6, op. 1, spr. 234, ark. 3.
17. Держархів Волинської обл., ф. 6, оп. 1, спр. 81, арк. 66; Derzharkhiv Volynskoi obl., f. 6, op. 1, spr. 81, ark. 66.
18. Держархів Волинської обл., ф. 6, оп. 1, спр. 188, арк. 3-4; Derzharkhiv Volynskoi obl., f. 6, op. 1, spr. 188, ark. 3-4.
19. Держархів Волинської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 441, арк. 9-10; Derzharkhiv Volynskoi obl., f. 3, op. 1, spr. 441, ark. 9-10.

Стаття надійшла до редакції 10.03.2019 р.

Ya. Tsetsyk

**DOCUMENTS OF CIVIL ARCHIVES OF VOLYN, ZHYTOMYR, AND RIVNEN
AREAS AS A RESOURCE STUDY OF THE ACTIVITIES OF EDUCATION
INSTITUTIONS IN THE VOLYN OF NIRCINITS OF THE XIX - AT THE
BEGINNING OF XX CENTURIES**

The article analyzes the complexes of documents that reflect different directions of activity of educational institutions in the Volyn province in the late nineteenth and early twentieth centuries. The role of local self-government bodies in the development of the network of educational institutions was explored, and it was found out that they played an important role in the growth of the network of schools and gymnasiums in the region. The peculiarities of their functioning in the investigated period are analyzed. Particular attention is paid to the control functions of pupils in secondary schools in the imperial period. The complex of documents is analyzed which allow to determine the controlling functions of the administration according to the educational process.

It has been proved that the students' behavior during training and extracurricular time was subject to surovic supervision. It was determined that during the First World War, part of the educational establishments from the front-line counties and counties that were occupied by the German and Austro-Hungarian troops were evacuated. During the war, the students of the teachers' seminary were able to finish them ahead of time. But this was only possible if they continued their studies in military schools or volunteered to join an active army. This position of imperial power was dictated by considerable losses during the fighting, which resulted in a shortage of lower officers on the front.

Particular attention is paid to the mechanism of financing church parish schools zemstvos, the level of wages of different categories of teachers of primary urban schools.

Key words: *educational institution, gymnasium, teacher's seminary, Volyn province.*